

УДК 159.123.2:159.928.22:372.3

Паненкова Ю.В.,*аспірант, Прикарпатський національний університет, м.Івано-Франківськ, Україна*

ЦІННІСНА СВІДОМІСТЬ ОБДАРОВАНОЇ ДИТИНИ – УМОВА ЇЇ ОСОБИСТІСНОЇ АДАПТАЦІЇ

У статті обґрунтовується роль ціннісної свідомості в особистісній адаптації обдарованих дітей з позиції онтологічного підходу.

Ключові слова: обдарована дитина, особистісна адаптація обдарованої дитини, ціннісна свідомість, вчинок, самоадаптація, рефлексія.

Паненкова Ю.В. Ценностное сознание одарённого ребёнка – условие его личностной адаптации

В статье обосновывается роль ценностного сознания в личностной адаптации одарённых детей с позиции онтологического подхода.

Ключевые слова: одарённый ребёнок, личностная адаптация одарённого ребёнка, ценностное сознание, поступок, самоадаптация, рефлексия.

Panenkova Y.V. Value consciousness of a gifted child – the conditions of personal adaptation

The article deals with the role of value consciousness in personal adaptation of gifted children perspective of ontological approach.

Key words: a gifted child, personal adaptation of a gifted child, valuable consciousness, action, selfadaptation, reflection.

В сучасних умовах актуальною залишається проблема особистісної адаптації та особистісного зростання обдарованої дитини, її самовизначення та самоактуалізації. У контексті тенденцій гуманізації освіти особливого значення набуває теза про особистісно зорієнтований підхід до навчання та виховання й утвердження нових цінностей – творчості, самопізнання, саморозвитку, самореалізації. Несформованість ціннісної свідомості може стати однією з причин порушення цілісності формування обдарованої дитячої особистості, виникнення внутрішньо-особистісних конфліктів; вона

корелює з кризою життєвих орієнтацій, які окреслюють сенс життя дитини. В такій ситуації у обдарованої дитини може виникати почуття тривоги, невпевненості, приреченості, нереалізованості, загубленості. Ціннісна свідомість і є однією з умов суб'єктивного переживання обдарованою дитиною власної значущості, єдності з оточуючим світом, виправданості її власного буття.

Мета статті полягає в аналізі взаємозв'язку ціннісної свідомості та рефлексії в адаптаційному процесі обдарованої дитини з позиції онтологічного підходу.

Провідне значення при розгляді особистісної адаптації обдарованих дітей у онтологічному дискурсі належить концепції А.Менегетті, за якою кожна людина від народження має в собі все для власної самореалізації. Тому основою психологічної структури людини є сутність у собі – внутрішнє позитивне ядро людини, її справжнє буття, природні та неспотворені еманції (прояви) життя або проєкції на людину соціальних стереотипів. Це зумовлює інтерес до таких аспектів феномена обдарованої особистості як смисл життя, свобода, творчість, особистісна активність, гармонійна взаємодія індивідуального й соціального.

Маючи широкі адаптаційні можливості, обдарована особистість за будь-яких обставин може бути спроможна залишатися вільною та самодостатньою, не просто адаптуватися до вимог довкілля, а стати на шлях власної життєтворчості, саморозвитку, самореалізації. Її внутрішніми ресурсами саморозвитку та самореалізації можуть бути творчість (В.Моляко), цінності (Б.Братусь, В.Зінченко, З.Карпенко), життєвий світ (Т.Гитаренко), ядро особистості (В.Татенко), життєві ставлення (О.Старовойтенко), смисложиттєві орієнтації (Д.Леонтєв) та багато інших факторів.

Однак, як показують результати досліджень, талановиті особистості нелегко пристосовуються до соціальних умов. Особливу проблему в аспекті соціально-педагогічної адаптації становлять обдаровані діти через незвичні психологічні характеристики та власні моделі стосунків і поведінки. Здавалося б, обдарованим дітям буде легше пристосуватися до вимог і умов шкільного життя, але прояви їхньої недостатньої особистісної адаптації чи дезадаптації є досить частими. Це й позиція винятковості обдарованих дітей, зарозумілість і зверхність, завищена чи занижена самооцінка, негативізм, агресивність. Для деяких обдарованих дітей характерна замкнутість, ізольованість, невпевненість у собі, тривожність. Причина

названих особистісних деформацій, на наш погляд, криється в неформованості ціннісної свідомості обдарованих дітей та невмінні ними робити правильний життєвий вибір і відповідно діяти.

Згідно з онтологічним підходом, автором якого є А.Менегетті, людина приходить у світ первинно досконалою істотою, «абсолютною особистістю», кожна дія та кожний учинок якої відображають її прагнення знайти в тому, що її оточує, відгук на метафізичний акт свого існування [4]. А суспільство, за М.Хайдеггером, потрібне їй для виявлення та реалізації власної присутності в світі [11]. Соціум, соціальне середовище, влада якого над людиною проголошується в соціоцентризованих концепціях адаптації та соціалізації, відступають на другий план. За Е.Фроммом, вони лише схиляють людину до чогось, а вибір і кінцевий результат залежить від неї самої [10]. Ці гуманістичні ідеї створюють головну інтенцію вчинкової моделі особистісної адаптації обдарованих дітей, де ключовими поняттями є індивід, особистість, суб'єкт, суб'єктність, учинок, самоадаптація.

За В.О.Татенком, структурно індивід утворений сімома субстанціями (інтуїціями) суб'єктного ядра, які дані йому від народження та з його дорослішанням поступово активуються та розгортаються – екзистенційною, експерієнтальною, рефлексивною, актуальною, віртуальною, потенційною та інтенційною [9]. Обдарована дитина відкриває їх для себе, реалізує їх як глибинну свою сутність, перетворює їх на змістовно-сміслові конструкти особистого досвіду, трансформує їх у вчинки та поведінку. Ці інтуїції запускаються такими психічними механізмами, що забезпечують активність і суб'єктність дитини, як самозапитання, самоперцепція, самопокладання, самопотенціювання, самовизначення, самоактуалізація, самооцінювання.

У цілях самозбереження та самореалізації індивід із раннього дитинства змушений включатися в систему суспільних зв'язків, вступати в комунікацію з іншими людьми, узгоджувати з ними свої дії та поведінку. Наслідком цього включення є формування особистості. Особистість є відносно сталим утворенням, відповідальним за відносини індивіда та соціуму (соціальні контакти), тож ця сталість дає змогу прогнозувати поведінку людини у досить широкому колі ситуацій [8, с. 137].

Онтогенетична логіка становлення суб'єктності обдарованої дитини збігається з логікою становлення вчинку як її свідомої, відпо-

відальної та просоціальної дії. З ланцюга вчинків складається життя людини, її життєвий шлях (С.Л.Рубінштейн, Т.М.Титаренко), «смісловий ряд життя», в межах якого, за М.М.Батхіним, людина живе, мислить, відчуває, здійснює вчинки. На цьому шляху в численних взаємодіях із іншими відбувається особистісна адаптація обдарованої дитини, яка скеровується механізмами самопокладання й самодетермінації, а тому набуває ознак самоадаптації.

Вже на етапі первинної адаптації дитина час від часу постає перед необхідністю робити вибір (йти до матері чи батька, роблячи перші кроки). При участі в ситуації розвитку кількох моделей для наслідування завжди постає ситуація вибору, й саме в таких ситуаціях дитина навчається робити вибір. Та якщо на перших етапах адаптації вибір здійснюється, за А.Адлером, завдяки дії механізму підпорядкування сильній особі [1,с.29], то зі становленням суб'єктності він визначається доцільністю.

На початку адаптації цілком виправданими є однорідні впливи на дитину обмеженої кількості людей. Узгодження виховних впливів усіх дорослих, які опікуються вихованням дитини, гарантують її нормальний розвиток і особистісну адаптацію. Суперечливі впливи на етапі ранньої адаптації роблять суб'єктивний світ дитини хаотичним, а її поведінку – непрогнозованою та непередбачуваною. З розширенням взаємодії зі світом і розгортанням суб'єктності перед дитиною постає необхідність вибирати. Це означає входження її в період самоадаптації (вчинкової адаптації), основою якої є вчинок як свідомий і відповідальний вибір між «хочу» та «буду».

Вітчизняні вчені, обстоюючи переважно діяльнісний підхід у психології, розглядають особистісну адаптацію у змістовому контексті спілкування та міжособистісної взаємодії, що регулюється цінностями індивідуального буття людини. Ціннісна регуляція, на думку Д.Леонтьєва, є процесом узгодження сфери суспільних цінностей і цінностей особистості. При цьому особистісні цінності як механізми регуляції нагадують дію потреб, мотивів і смислів [3].

Запропоновану О.Музикою модель суб'єктно-ціннісної регуляції розвитку творчо обдарованої особистості утворюють три блоки: ціннісно-рефлексивний (ціннісна свідомість, суб'єктні цінності, рефлексія, потенційні можливості розвитку), інтенційний (мета, мотив, стратегії, ціннісні орієнтації, смисл) і блок особистісного росту (розвиток здібностей, розвиток стосунків, визнання

референтних осіб, розвиток обдарованого). Зіставлення параметрів ситуації та ціннісних структур особистості, на його думку, можна змодельовати, використовуючи такі поняття, як ціннісна свідомість, яка представлена діяльними та моральними цінностями, відображення у свідомості соціальних і діяльних параметрів життєвої ситуації та рефлексія, за допомогою якої ці уявлення формуються [6, с. 62].

Основою ціннісної свідомості обдарованих дітей є моральні цінності. Засвоєння обдарованою особистістю моральних категорій, норм, принципів, ідеалів на рівні власних переконань, дотримання яких є звичною формою поведінки, свідчить про її моральну культуру. Моральну культуру ми розуміємо як інтегральну якість, яка визначається насамперед у системі моральних знань, умінь і стосунків, її основою є моральний ідеал особистості. У процесі формування моральної культури обдарованої дитини відбувається відбір моральних цінностей, які становлять частину загальнолюдських цінностей, формується її моральна свідомість і самосвідомість. Як зазначає З.Карпенко, системний аналіз індивідуальної свідомості дає змогу виокремити базові ціннісні орієнтації особистості в структурі її життєдіяльності, які ієрархізуються за мірою включеності людини в суспільні відносини. Визначеним при цьому рівням «індивід», «група», «суспільство» відповідають ціннісні орієнтації, що виражають спрямованість особистості на ту чи іншу духовну цінність, яка реалізується в конкретній соціальній ситуації [2]. Так, цінностями індивідуального рівня буття людини є істина, справедливість і користь, які досягаються в пізнавальній, комунікативній і практично-перетворювальній діяльності за їх класифікацією, розробленою М.С.Каганом.

Показником особистісної адаптації особистості дитини є її моральність, що містить знання, почуття та стосунки, поведінку. Названі компоненти повинні визначати пріоритетні завдання морального виховання, що реалізуватимуться в педагогічній діяльності з формування моральних почуттів і оцінок, норм поведінки. Як соціально-педагогічна категорія моральність буде мірою, яка характеризує рівень сформованості інтелектуально-емоційних і вольових якостей обдарованої особистості [7].

Особливе місце у психологічному світі обдарованих дітей посідає рефлексія, яка виникає на основі ціннісної свідомості. Очевидна схильність до рефлексії є характерною особливістю обда-

рованих дітей. Ця тенденція має онтогенетичну зумовленість і перебуває у безпосередньому зв'язку з загальним особистісним становленням обдарованої дитини та зумовлює пошук дитиною власного «Я».

Особистісна рефлексія є механізмом ціннісної свідомості, що забезпечує дослідження самою дитиною своєї афективно-потребової сфери, яка виникає в процесі спілкування, до того ж переважно в конфліктних ситуаціях.

Здійснюючи особистісну рефлексію, обдарована дитина досліджує себе як суб'єкта спілкування (свій внутрішній світ, поведінку) у зв'язку з переживаннями інших дітей (людей) – учасників взаємодії. Таким чином, особистісна рефлексія забезпечує усвідомлення дитиною власних якостей і рис характеру, особливостей діяльності, ставлень до себе та інших, своїх можливостей і досягнень, успіхів чи невдач, стимулює творчість. Адже світ, середовище (і природне, й соціальне), в якому живе дитина, містить водночас і стійкі, й мінливі компоненти. Цей поділ, на думку О.Музики, визначає дві адаптаційні стратегії та, відповідно, два типи особистості – консервативний і творчий [6, с. 60].

В.О.Моляко, виокремлюючи принцип розвивального впливу творчості, зазначає, що «...творчість, важлива сама по собі як створення нового, оригінального, важлива також і як стимулятор діяльності, що сприяє розвитку пізнавальної сфери та розвитку особистості в цілому» [5, с. 12].

Особистісна рефлексія як складне структурно-функціональне утворення містить такі компоненти:

- 1) інтелектуальний (рефлексія передбачає певний рівень інтелектуального розвитку особистості);
- 2) екзистенційно-практичний (наявність у досвіді особистості рефлексивних знань та вмінь);
- 3) мотиваційний (мотивація самопізнання, самовизначення, самореалізації).

Самопізнання обдарованої дитини відбувається на двох рівнях: самопізнання в системі «Я – інша людина» та самопізнання у процесі аутокомунікації, тобто в системі «Я – Я». Для другого рівня самопізнання специфічним є те, що зіставлення про себе відбувається не в системі «Я – інша людина», а в системі «Я – Я». Саме на цьому рівні обдарована дитина оперує вже готовими знаннями про себе, отриманими в різний час і в різних ситуаціях.

Кожен акт рефлексії обдарованої дитини моделюється на основі її ціннісної свідомості, що є показником її особистісної адаптації та являє собою взаємодію самопізнання та самоставлення. Центральне місце у самоставленні займають самоповага та любов до себе. Сутність самоповаги полягає в тому, що обдарована дитина відчуває щодо себе. Це емоційний компонент особистості, який впливає на характер досягнутих результатів і є джерелом її творчості, життєстійкості та оптимізму.

Таким чином, розгляд ціннісної свідомості та рефлексії в адаптаційному процесі обдарованої дитини в онтологічному дискурсі дає змогу зробити такі теоретичні узагальнення:

1. Ціннісна свідомість обдарованої дитини представлена як у вигляді моральних почуттів і потреб, так і у вигляді поглядів і переконань, полегшуючи адаптацію та проектуючи її особистісне зростання.

2. За вчинковою моделлю особистісної адаптації, адаптаційний потенціал обдарованої дитини існує як проект її онтогенетичного розвитку та сценарій адаптації.

3. Обдарована дитина відкриває своє «Я», свою ідентичність не шляхом інтроспекції, а через інших, у процесі спілкування та взаємодії з ними. Адже її ідентичність – це те, ким вона є, що організовує її переконання, здібності та вчинки в єдину систему.

4. Рефлексія посилює адаптаційні, самоадаптаційні, самоактуалізуючі можливості обдарованої дитини й ті особистісні якості, які визначають її самоцінність.

5. Рефлексуючи життєву ситуацію, обдарована дитина оцінює її насамперед із позицій можливостей власного особистісного розвитку в цій ситуації.

Список використаної літератури та джерел:

1. Адлер А. Наука жить / А.Адлер; [пер. с нем.]. – К.: Port-Royal, 1997. – 288 с.

2. Карпенко З.С. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості / З.С.Карпенко: [зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія]. – Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 1996. – Ч. 2. – С.42 – 48.

3. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.

4. Менегетти А. Система и личность / А.Менегетти. – М.: Серебряные нити, 1996. – 128 с.

5. Моляко В.А. Творческая конструкторология (пролегомены) / В.А.Моляко. – К.: Освіта України, 2007. – 388 с.
6. Музика О. Суб'єктно-ціннісний аналіз розвитку творчо обдарованої особистості: термінологічний аспект / О.Музика // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2008. – С. 59 – 64. – (Спец. випуск).
7. Паненкова Ю.В. Моральність обдарованої дитини як основа її особистісної адаптації / Ю.В.Паненкова // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка / за ред. С.Д. Максименка]. – Т.ХІ, ч. 5. – К., 2009. – С.270-275.
8. Посохова С.Т. Психология адаптирующейся личности / С.Т.Посохова. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И.Герцена, 2001. – 240 с.
9. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении / В.А.Татенко. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.
10. Фромм Е. Душа человека / Е.Фромм. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
11. Хайдеггер М. Бытие и время / М.Хайдеггер. – М.: Ad Marginem, 1997. – 451 с.